

**ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"**

Том 34, кн. 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

2004

**TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET MÉTHODE"
DE V. TIRNOVO**

Tome 34, livre 2

FACULTÉ DE PHILOGIE

2004

VII научна конференция на тема **Проблеми на българската разговорна реч**
11-12 юни 2004 г., Велико Търново

**СПОНТАННА ЛИ Е "СПОНТАННАТА"
РАЗГОВОРНА РЕЧ?**

Пенка Радева

Велико Търново, 2004, V. Tirnov

Почти всички автори, изследвали проблематиката на феномена разговорна реч (РР), още при дефинирането ѝ посочват като една от най-важните ѝ особености нейния спонтанен характер¹. Други я определят като неподправена, а има и такива, които успоредяват двете квалификации като взаимно допълващи се, взаимно уточняващи се². Справката с тълковните речници сочи, че спонтанност и неподправеност, значат, общо взето, едно и също. В случая обаче е по-важно какво разбират под спонтанност и неподправеност самите изследователи. Така например за Кр. Алексова спонтанната реч е **нередактирана**, цитирам: "Речта в битовата сфера е **нередактирана**, спонтанна, тъй като човек се намира сред близки хора и не се стреми чрез речевото си поведение да бъде причислен към по-високо или по-ниско ниво от скалата на социалната престижност"³, за други е **необработена**, което без уговорка е некоректна квалификация, тъй като очевидно се има предвид неподлагане на вторична, допълнителна обработка, а не липса на първична, което практически е невъзможно⁴. Под **подчертана спонтанност** К. Иванова разбира **необмислена предварително**, както става ясно от цитата: "Поради своята подчертана спонтанност изказванията, изразяващи комуникативната задача 'изразяване на вълнение', много рядко подлежат на обмисляне"⁵. Очевидно е обаче, че под обмисляне авторката има предвид евентуалното поднасяне на изказването в относително установена (стандартна) форма.

Какво още обаче може да означава **необмислена предварително**? Необмислена като съдържание; необмислена като вербален изказ; необмислена и като съдържание, и като изказ? Често срещаните в разговорната практика уточнения от типа "Не исках да кажа това, а...", "Не го мислех, но го казах, защото..." или "Ти не разбра какво исках да кажа," насочват според конкретната ситуация към минимум две възможности:⁶ 1. Аз се изразих добре (правилно), но ти (вие) ме разбра(хте) лошо (погрешно) и 2. Аз се изразих лошо (неправилно), затова ти (вие) ме разбра(хте) лошо (неправилно, погрешно). И в двата случая обаче е

ясно, че става въпрос за адекватността на словесния изказ с оглед на комуникативната необходимост⁷, а не за “необмислена” мисъл.

Преките ми наблюдения върху разнообразни разговорни текстове в продължение на десетилетия ме карат да се усъмня в безуговорчното приемане на спонтанността (непреднамереността, неподправеността, необработеността и т. н.) като неотменна черта на РР най-вече заради зависимостта ѝ от друга сериозно подценявана нейна характеристика – **контролируемостта**. Струва ми се, че само във връзка с нея може да се уточни, първо, в кои свои прояви РР е наистина спонтанна, и, второ, да се установи степента на нейната спонтанност, тъй като под влияние на множество други екстралингвистични фактори, с които говорещият волно или неволно се съобразява, някои изказвания са напълно спонтанни, а други – частично спонтанни⁸.

Контролът⁹ се изразява в значителна степен под формата на автоконтрол, упражнява се от говорещия “в движение” и се мотивира от екстралингвистични фактори, но резултатът от действието му влияе върху лингвистичния облик на речевия продукт. Само при абсолютно отсъствие на автоконтрол изказът е напълно спонтанен. При задействане на различен по степен контрол равнището на спонтанността спада, а от това следва, че степента на автоконтрола е обратнопропорционална на степента на спонтанността. За илюстрация може да послужи ситуация, позната на някои от присъстващите от Реквиема ми за звателните форми¹⁰, в която колежка, отлично познаваща предписанието за неупотреба на звателните форми на личните имена от ж. р. в книжовния език, в екстреман момент, при доказано отсъствие на какъвто и да е автоконтрол, си послужи с неправомерно заклеяната от езиковедите като “непрестижна” звателна форма, а цялата ѝ словесна реакция (Анелийо, вратата!) е пример за напълно спонтанен изказ¹¹.

Показателна в тази насока е и ситуацията, приведена от К. Иванова: Вместо витамин майката погрешно дава на детето си хапче за хипертония. Още преди да го е глътнало, тя успява да реагира, като го сграбчва и макар че изговаря само “Ау! Кха!” (със съответната интонация), детето изплюва лекарството, защото инстинктивно разбира, че точно това трябва да направи. Безспорно е, че в този случай изреченото от майката е нестандартна синтактична структура, то е образец на същинска спонтанна реч, тъй като изказът е освободен от всякакъв контрол. В коментара си към случката К. Иванова основателно обръща внимание, че “силното чувство доста често блокира реакциите, вклю-

чително и речевите.”¹², а това означава, че то блокира и контрола. От съществено значение е друго наблюдение на авторката, отнасящо се до словесната експликация на чувство, типична за представителите на различните полове. В категорична подкрепа на излаганата тук теза за зависимостта на степента на спонтанност от упражняването на автоконтрол е цитираният вече завършек на раздела “Говорещият се вълнува” на “Ние, говорещите хора”, от който привличам самия финал: “Това обстоятелство налага да се стараем изобщо да не включваме в активния си речник такива изразни средства, заради които бихме се срамували, ако ги изречем спонтанно, в състояние на афект.”¹³

Във връзка с насоката, в която се анализират двете описани ситуации, е очевидно, че евентуалното обмисляне, за което става дума, се отнася не толкова до реакцията на лицето като цяло¹⁴, а до вербалния изказ като неин единствен или съпътстващ експликатор.

Трябва да се има предвид, че с висока степен на спонтанност се характеризират не само изказванията, обслужващи комуникативната необходимост ‘изразяване на вълнение (чувство)’.

Самият фактор контрол също се изявява в различна степен и по различен начин – от пълно отсъствие на контрол (контрол –), до пълно съобразяване с определени лични или чужди претенции предимно от екстралингвистичен, но често и от лингвистичен характер (контрол +). Оказва се, че последните са нещо естествено дори в семеен кръг, примерно неписаното правило да не се псува в присъствието на жени и най-вече на деца¹⁵; да не се използват вулгаризми, както и думи, изрази и обръщения, дразнещи някои от домашните, и т. н. Когато в семейството има деца, “лингвистичният контрол” по отношение на тях се засилва, като същевременно възрастните също внимават не само какво казват, но и как го казват. Освен това и в най-непринудена обстановка човек си дава сметка, че, да речем, молбата трябва да бъде изразена по начин (т. е. във форма), която да гарантира изпълнението ѝ, или че дадена информация, ако бъде поднесена в неподходящ момент и с неподходящи думи, може да доведе до семеен скандал, както и обратното – скандалът може да бъде избегнат, ако съобщението се направи деликатно¹⁶.

Аналогично е положението и при общуване извън семейната среда. Активното “превключване на кодовете” означава и задействан контрол от страна на говорещия, който, освен какво, кога, как и защо ще каже нещо, трябва да се съобрази с официалния или неофициалния характер на разговора, да отчете възрастовите различия, да прецени

дали ще говори на **ти**, или на **вие**, какво обръщение ще използва, да се съобрази с евентуалното присъствие на трети лица, с времето, с което разполага, с конкретните личностни характеристики на адресата и още много други особености на консуитуацията.

Общувайки със себеподобните си, всеки индивид интуитивно оценява обстановката и реакциите му, включително и словесните, са подчинени на изискването за адекватност, което е невъзможно да се изпълни без упражняването на перманентен контрол над думи и дела, обусловен от действието на комплекс от обстоятелства.

По начало възникването на комуникативна необходимост предполага лична комуникативна стратегия, а това означава преднамереност и селективност не само по отношение на лингвистичните и паралингвистичните средства.

Приемането на изложените аргументи води до коригиране на становището за изначалната, всеобемаща спонтанност на РР. Без съмнение, спонтанността е една от основните ѝ характеристики, но в отделните ѝ формации (монолог, диалог...) тя се проявява в нееднаква степен, в постоянна зависимост от редица социални и други фактори като месторождение, образование, специалност, упражнявана професия, неформални контакти, икономически статус и др. Спонтанна в същинския смисъл на думата е само вътрешната реч – тази, с която оформяме мислите си, без да ги излагаме словесно. Мислейки, индивидът е сам със себе си, не зависи от никого и от нищо, свободен е да се изрази според равнището на лична усвоеност на майчиния си или на друг език и да си позволи думи, изрази и квалификации, които пред никого не би изрекъл. Спонтанен характер има и вербализирането на мисли, което няма адресат, иначе казано, когато адресантът е адресат на собствената си реч. Почти всеки човек се е оказал в положение да си говори сам, и ако това не е предизвикано от болестни симптоми¹⁷, тази реч е абсолютно спонтанна. Досега тя не е изследвана заради невъзможността “вътрешното” (интимно) слово да бъде документирано, за да се подложи на анализ. Интересуващите се от тази проблематика могат да проведат фрагментарни (засега!) самонаблюдения, които, ако са системни и следват определена методика, могат да възпроизведат сравнително обективно комплексния лингвистичен облик на този свръхинтересен лингвистичен феномен.

Устната реч, с която общуваме в ежедневието си, нито е напълно спонтанна, нито е толкова непреднамерена и неподправена. Погрешното

впечатление се създава заради по-небрежния изговор на думите и формите, включването на лексика от по-нисшите сфери, по-особеното структуриране на изказа, балансиращо между словесна недостатъчност и словесно разточителство. Постигането на комуникативните цели предполага перманентен контрол върху целия лингвистичен арсенал, включително върху тона, с който се говори, а това в различна степен ограничава или унищожава спонтанността.

БЕЛЕЖКИ

¹Русская разговорная речь. М., 1981 (сост. Е. А. Земская, М. В. Китайгородская, Е. Н. Ширяев); **Сиротинина О. Б.** Современная разговорная речь и ее особенности, М., 1977; **Лаптева, О. А.** Русский разговорный синтаксис, М., 1976; **Стайкова Хр., А. Василева.** Русская разговорная речь в сопоставлении с болгарской. С., 1988; **Ничева, К.** Наблюдения върху разговорната реч на българския език, сп. Бълг. език, 1985, кн. 5; **Ницолова, Р.** Прагматичен аспект на изречението. С., 1984; **Ангелова, И.** Синтаксис на българската разговорна реч. С., 1994; **Виденов, М.** Норма и реч. С., 1986 и др.

²**Иванова к., Р. Ницолова.** Ние, говорещите хора. С., 1995; **Попова, В.** За разговорната реч и нейната норма. Проблеми на езиковата култура. С., 1980.

³**Алексова Кр.** Автореферат, 1994, с. 3.

⁴Несловесно изразените мисли също са оформени според правилата на съответния език.

⁵**Иванова К., Р. Ницолова.** Ние, говорещите хора. С., 1995, с. 101.

⁶В действителност възможностите са много повече.

⁷Предпочитам **комуникативна необходимост** пред **комуникативна задача, намерение, цел**, заради по-голямата точност.

⁸Разграничение между пълна и частична спонтанност прави К. Иванова в Ние, говорещите хора, характеризирайки диалога в РР, с. 36.

⁹Контролът е предимно автоконтрол, но той може да бъде наложен от друго лице (лица), примерно, Х внимава, т. е. се контролира, когато се обръща към У, защото У не разрешава да го наричат по определен начин.

¹⁰**Радева П.** Реквием за звателните форми на личните собствени имена (Върху материал от българската книжовно-разговорна реч). Сб. Проблеми на българската разговорна реч. В. Търново, 1991, с. 104–110.

¹¹Ситуацията е следната: В кабинета влиза колежката Анелия Петкова, която се забавя със затварянето на вратата и става силно течение. Опитвайки се да задържи разлетелите се листи, намиращата се в кабинета Мария Илиева реагира словесно с "Анелийо! Вратата!"

¹² Иванова К., Р. Ницолова. Ние, говорещите хора. С., 1995, с. 100.

¹³ Иванова К., Р. Ницолова. Ние, говорещите хора. С., 1995, с. 100.

¹⁴ По-често реакциите са комплексни, не само вербални.

¹⁵ Виденов М. Норма и реч. С., 1986, с. 74.

¹⁶ За илюстрация може да послужи телевизионната реклама за Роял кейк, в която синът си признава двойката по математика, дъщерята споделя, че има ново гадже, съпругата уведомява, че е блъснала колата, а съпругът – че майка му пристига за един месец.

¹⁷ Патологичните случаи, за които е създаден и фразеологизмът “говоря си на ревера”, са извън интересувания ни лингвистичен обект.